

Kinga Kawalec

 <https://orcid.org/0009-0002-8479-1059>

 e-mail: d16073@doktorant.upjp2.edu.pl

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

 <https://ror.org/0583g9182>

Nieoczywista wystawa sztuki średniowiecznej.

Recenzja wystawy „Oprawy gotyckie XIII–XVI wieku ze zbiorów toruńskich”

Wystawa, o której mowa, miała pionierski charakter w muzealnictwie europejskim. Prezentowała zabytki introligatorskie, którymi były gotyckie oprawy rękopiśmiennych ksiąg od XIII do XVI wieku. Została zorganizowana w Galerii Sztuki Gotyckiej w gmachu Ratusza Staromiejskiego w Toruniu będącego jednym z oddziałów Muzeum Okręgowego. Ekspozycja trwała od 14 grudnia 2024 roku do 2 marca 2025 roku. Wernisaż odbył się 13 grudnia. Była to autorska wystawa Arkadiusza Wagnera i Krzysztofa Nierzwieckiego, przy współpracy Anny Wronki, Magdaleny Nierzwieckiej oraz Michała Kurkowskiego. Scenariusz został opracowany przez Arkadiusza Wagnera oraz Krzysztofa Nierzwieckiego. Za aranżację plastyczną ekspozycji odpowiedzialny był Jacek Nawrocki. Nadzór konserwatorski został objęty przez Lidię Bannach-Szewczyk oraz Dorotę Jutrzenkę-Supryn. Na ekspozycji znalazły się zabytki ze zbiorów toruńskich: Biblioteki Uniwersyteckiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu, Archiwum

Państwowego w Toruniu, Muzeum Okręgowego w Toruniu, Muzeum Diecezjalnego w Toruniu oraz kolekcji prywatnych.

Recenzowana wystawa towarzyszyła międzynarodowej, interdyscyplinarnej konferencji naukowej *Gotyckie w Polsce i Europie*, która odbywała się od 13 do 14 grudnia 2024 roku. W rzeczywistości było to sympozjum, mimo bardzo szerokiej nazwy, z zakresu tegumentologii, czyli nauki o oprawach ksiąg, zorganizowane przez Katedrę Mediów Drukowanych i Cyfrowych w Instytucie Badań Informacji Komunikacji Uniwersytetu Mikołaja Kopernika wraz z Książnicą Kopernikańską w Toruniu, Biblioteką Uniwersytecką w Toruniu, Muzeum Okręgowym w Toruniu, Archiwum Państwowym w Toruniu i Muzeum Diecezjalnym w Toruniu.

Rezultatem wystawy, utrwalającym jej wartości, jest dwujęzyczny, bogato ilustrowany katalog gotyckich opraw od XIII do XVI wieku¹. Został opracowany przez Arkadiusza Wagnera, przy współpracy Magdaleny Awianowicz, Marty Czyżak, Beaty Madajewskiej oraz Krzysztofa Nierzwieckiego. Oprócz przedmowy i rozdziału z zagadnieniami wstępnymi, główny jego trzon stanowił korpus wnikliwych not katalogowych dokumentujących dzieła wybrane na wystawę. Każda część ekspozycji została poprzedzona merytorycznym wstępem objaśniającym najważniejsze zagadnienia.

Wystawa została poświęcona tematyce rzadko podejmowanej w muzealnictwie oraz badaniach naukowych. Jej celem było ukazanie dziejów gotyckiej oprawy książkowej w Europie i Polsce od XIII do XVI wieku na podstawie zbiorów toruńskich. Autorzy katalogu zaznaczają jednak, że ekspozycja nie obejmuje całego dorobku intrologistyki gotyckiego ani wszystkich występujących w nim zjawisk. Ponadto mają oni świadomość braków w zaprezentowanym materiale zabytkowym. W tym kontekście warto rozważyć, w jakim stopniu wyeksponowana kolekcja, reprezentująca gotyckie intrologistykę, obrazowała rzeczywistość średniowiecznych opraw książkowych od XIII do XVI wieku oraz odzwierciedlała bogactwo sztuki intrologistycznej. Czy subiektywnie wybrana część z bogatych i cennych zbiorów może stanowić o pewnej całości?

Gotyckie oprawy będące częścią składową ksiąg, podobnie jak same księgi, pierwotnie należały do określonych kolekcji – klasztornych,

1 *Oprawy gotyckie XIII–XVI wieku ze zbiorów toruńskich. Katalog wystawy w Muzeum Okręgowym w Toruniu, grudzień 2024–luty 2025*, katalog wystawy, opracowanie A. Wagner, współpraca M. Awianowicz, M. Czyżak, B. Madajewska, K. Nierzwiecki, Toruń 2024.

katedralnych, mieszczańskich czy innych. Obecnie zaprezentowane na wystawie eksponaty należą do kolekcji konkretnych instytucji, trzeba jednak mieć świadomość, że poszczególne obiekty znajdowały się początkowo w pewnych zwartych zespołach, które były tworzone w ciągu długiego czasu. Istotna jest zatem również świadomość ich pierwotnego miejsca przeznaczenia, jakim były dawne księgozbiory. Ich częścią były księgi wraz z oprawami, które pełniły konkretne funkcje, a zarazem niosły za sobą określone treści. Trzeba też pamiętać, że wiele księgozbiorów nie dotrwało do naszych czasów, a z niektórych zachowały się nieliczne egzemplarze.

Na wystawie zaprezentowano ponad 70 gotyckich opraw średniowiecznych ksiąg pochodzących z biblioteki klasztornej, w tym z konwentów krzyżackich, bibliotek kościelnych czy księgozbiorów uczonych oraz patrycjuszy. W eksponowanych woluminach znalazły się obiekty wykonane w intrologatoriach Europy Środkowej, Środkowo-Wschodniej oraz Zachodniej, w tym dzieła warsztatów Torunia, Gdańska, Elbląga, Królewca, Poznania, Norymbergii, Lubeki, Krakowa, Ulm, Wittenbergi, Rostocku, Antwerpii, a nawet Londynu. W wielu przypadkach można było podać, jako miejsce pochodzenia, jedynie region lub kraj, a czasem tylko przypuszczalne miejsce powstania, co wynika z ograniczonego stanu wiedzy na temat średniowiecznych warsztatów intrologatorskich. Pod względem chronologicznym najstarszy wolumin pochodził z XIII wieku. Prezentował on jeszcze cechy charakterystyczne dla sztuki romańskiej objawiające się m.in. grubymi deskami okładek. Najwięcej obiektów pochodziło z XIV i XV wieku, część stanowiły dzieła z pierwszej połowy XVI wieku. Ekspozycję zamykał jeden obiekt z drugiej połowy XVI wieku. W większości były to wyroby anonimowych rzemieślników, a pojedyncze oprawy posiadały sygnatury intrologatorskie.

Zaprezentowana na wystawie kolekcja opraw gotyckich odzwierciedliła ich bogactwo i różnorodność, dzięki czemu można było w pewnym stopniu prześledzić dzieje oraz wieloaspektową ewolucję technologii i plastyki w rzemiośle intrologatorskim tamtych czasów. Uwzględniając aspekt materiałowo-techniczny oraz identyfikację powszechnie stosowanych materiałów, zaprezentowano okładziny ksiąg wykonane zarówno z desek dębowych oraz bukowych, jak i z desek jaworowych, obłożonych skórą, pergaminem bądź papierem. Nie zabrakło również przykładów wtórnego wykorzystania tzw. makulatury intrologatorskiej z pociętych kodeksów. Pod względem artystycznym zaprezentowane eksponaty ukazywały dużą różnorodność: od form opraw pozbawionych zdobień, poprzez barwione, dwubarwne, po bogato dekorowane egzemplarze – z ornamentyką

animalistyczną czy floralną, często o antytetycznym i powtarzalnym układzie. Ogromną popularnością w późnogotyckim zdobnictwie opraw cieszył się tzw. wzór owocu granatu, wywodzący się z luksusowych tkanin włoskich, rozpropagowany w wielu ośrodkach introligatorskich przez tzw. oprawy kobergerowskie. W zdobnictwie introligatorskim pojawiły się także dekoracje ze stemplami herbowymi czy motyw Madonny Apokaliptycznej w rombowym polu. Bogactwo form zdobień było także wynikiem odmiennych technik stosowanych do dekoracji ksiąg. Pokazano oprawy z dekoracją wyciskaną z tłoków czy zdobione techniką drzeworytu. Osobny wątek stanowiły tzw. oprawy nacinane (ledersztynowe) o bogatej dekoracji, zdobione przez tzw. wyrzynaczy skór. Różnorodne techniki zdobnicze uzupełniły egzemplarze, w stosunku do których posłużono się innymi technikami introligatorskimi – z użyciem radełka i metalowej plakietki. Wśród eksponatów znalazły się również oprawy pergaminowe w typie tzw. kopertowym czy oprawy tzw. mnisze, w których skóra pokrywała tylko część drewnianych okładek. Kolejną kategorię opraw stanowiły te z XVI wieku, pozwalające prześledzić proces zanikania gotyckiej tradycji zdobnictwa introligatorskiego. Ponadto przedstawiono oprawę księgi, która pod względem struktury i dekoracji reprezentowała już styl renesansowy, ale została wykonana z wykorzystaniem makulatury introligatorskiej pochodzącej z gotyckiego kodeksu.

Na wystawie pojawiły się także bardzo ciekawe i unikatowe obiekty. Wśród nich była tzw. wiązka tabliczek woskowych czy graduał w oprawie z wmontowanym ślusarskim zamkiem, a także modlitewnik w aksamitnej oprawie ze złotniczymi okuciami oraz charakterystycznym zapięciem w postaci plastycznych główek anielskich z otworami na kluczyk. Ciekawą praktyką zaprezentowaną na wystawie było wklejanie rycin o tematyce dewocyjnej na wewnętrznych stronach opraw XV-wiecznych ksiąg. Grafiki te były nabywane na targach oraz odpustach. Przedstawiono także przykłady zabezpieczania ksiąg polegające na mocowaniu księgi do pulpitu czy półki za pomocą łańcucha (*liber catenatus*) oraz specjalnego uszka.

Podsumowując część merytoryczną wystawy, należy stwierdzić, że z pewnością należy ona do pionierskich ekspozycji. Pokazano tendencje, które dominowały w introligatorstwie średniowiecznym. Autorzy postawili przed sobą zadanie ambitne, które w dużym stopniu zostało wykonane. Pewnym zarzutem, jaki można by postawić względem nich, było ograniczenie źródeł tylko do zbiorów toruńskich, pomimo obecności na wystawie eksponatów o różnorodnej proveniencji. Zabrakło również eksponatów narzędzi introligatorskich (o ile się zachowały), ewentualnie ich kopii. Zostały one przedstawione jedynie w formie graficznej

na planszy. Trzeba nadmienić, że zaprezentowana ekspozycja stworzyła bardzo dobre podstawy do kontynuowania działalności wystawienniczej o charakterze tegumentologicznym.

Wystawa w przestrzeni muzealnej jest pewnym tworem plastycznym, narzucającym dokonywanie wyboru oraz selekcji obiektów. Zaprezentowanie dzieł w muzeum wywołuje zupełnie inny odbiór niż w odmiennych kontekstach przestrzennych. Dlatego tak ważny jest wybór eksponatów oraz sposób ich rozmieszczenia w muzealnej przestrzeni. Istotnym ograniczeniem była możliwość zaprezentowania tylko pewnej części obiektów z uwagi na ograniczoną przestrzeń wystawienniczą. Zestawienie ze sobą obiektów, które w ciągu swojej długoletniej historii nie zetknęłyby się ze sobą, pozwoliło na ukazanie rozwoju rzemiosła intrologatorskiego.

Rozmieszczenie eksponatów na wystawie podyktowane zostało wolną przestrzenią w Galerii Sztuki Gotyckiej w Ratuszu Staromiejskim, w której mieści się wystawa stała sztuki średniowiecznej. Ekspozycja została podzielona na dwanaście działów w układzie tematyczno-chronologicznym. W części wprowadzającej przybliżono, czym jest oprawa gotycka, można było zapoznać się z jej strukturą zewnętrzną oraz wewnętrzną oraz problemem ustawienia ksiąg na pulpitych oraz regałach. Zaprezentowano oryginalne przykłady skór obleczeniowych oraz okładek z desek. Wyeksponowano na niej dziewięć obiektów. Druga część, dotycząca wczesnego i dojrzałego gotyku, zawierała 15 opraw, w tym jedną najstarszą z XIII wieku. Kolejna dotyczyła intrologatorskich warsztatów pruskich z okresu między drugą ćwiercią XV wieku a około 1500 rokiem i prezentowała siedem opraw książkowych. W czwartej części osiem obiektów późnogotyckich ukazywało rozpowszechnienie się motywu granatu w dekoracji intrologatorskiej. Piąta część prezentowała cztery przykłady opraw o charakterze czysto użytkowym, wykonanych z pergaminu bez dekoracji. Następna część dotyczyła gwałtownego wzrostu produkcji intrologatorskiej w drugiej połowie XV i początku XVI wieku, mającego związek z książką drukowaną – w jej ramach przedstawiono 12 obiektów ukazujących późnogotycką różnorodność. Część ósma (cztery obiekty) i dziewiąta (dwa obiekty) odnosiły się do nowych wynalazków intrologatorstwa – narzędzi zdobniczych w postaci radełka oraz plakiety. Kolejna część została poświęcona tzw. oprawom mniszym (trzy obiekty). Dziesiąta natomiast ukazywała przykład luksusowego modlitewnika o niewielkich rozmiarach. W jedenastej części pięć opraw obrazowało zmierzch epoki gotyku w intrologatorstwie, który zaczął być wypierany przez rozwiązania charakterystyczne dla renesansu. Dopełnieniem ekspozycji w ostatniej części, co z pewnością stanowiło jej ogromny atut, było dołączenie dzieł gotyckiego rzemiosła

artystycznego, malarstwa oraz rzeźby, w których można było odnaleźć aspekty introligatorskie. Odzwierciedliło się to w postaci analogicznych motywów oraz ornamentów dzieł sztuki gotyckiej, które miały swoje odpowiedniki w dekoracji opraw. Ponadto w malarstwie oraz rzeźbie można było zaobserwować atrybuty w postaci oprawnych ksiąg.

Powiązanie gotyckich opraw z innymi dziedzinami sztuki gotyckiej plastyki pozwoliło doświadczyć pełniejszego kontaktu ze spuścizną średniowieczną. Włączenie nowej wystawy czasowej w przestrzeń muzealną ekspozycji stałej ukazującej sztukę gotycką okazało się trafnym zabiegiem, który podkreślił komplementarność prezentowanych obiektów.

Tworząc wystawę jako pewnego rodzaju ścieżkę pośrodku wystawy stałej, obiekty umieszczono w nowoczesnych, szklanych gablotach stołowych o neutralnym charakterze, co sprzyjało ich odbiorowi. Podpisy pod ekspонатami zawierały zwięzłe oraz kluczowe informacje. Nie zabrakło również plansz fotograficzno-tekstowych objaśniających najważniejsze zagadnienia dotyczące introligatorstwa oraz wprowadzających w poszczególne części wystawy. Urozmaicheniem było muzyczne tło w przestrzeni wystawienniczej w formie chorału gregoriańskiego w wykonaniu chóru katedralnego z Torunia.

Z całą pewnością wystawę opraw gotyckich pochodzących ze zbiorów toruńskich można zaliczyć do pionierskich ekspozycji, prezentujących mało oczywistą tematykę w muzealnictwie o ogromnym potencjale badawczym i wystawienniczym. Autorzy stworzyli nową kolekcję, choć jedynie czasową, różną od kolekcji pierwotnych, prezentujących oprawy wraz z księgami. W ten sposób kolekcja stała się szczególnym dziełem kultury, pośredniczącym między widzialnością naszej rzeczywistości a niewidzialną już rzeczywistością minionych czasów, w których oprawy powstały. Ta kategoria i definicja kolekcji Krzysztofa Pomiana jawi się w tym kontekście wyjątkowo trafna i właściwa². Mamy tutaj do czynienia ze spojrzeniem na sztukę gotycką z zupełnie innej perspektywy, do tej pory nieuwzględnianej. Wystawa przyczyniła się do poszerzenia dotychczasowego spektrum zagadnień dotyczących kultury materialnej średniowiecza i średniowiecznych sztuk plastycznych. Wniosła ogromny wkład w popularyzację zapomnianej dziedziny oraz stworzyła bardzo dobre podstawy do badań nad introligatorstwem gotyckim. Recenzowana wystawa może przyczynić się do popularyzacji badań oraz wytyczenia

2 K. Pomian, *Zbieracze i osobliwości: Paryż-Wenecja XVI-XVIII wieku*, przeł. A. Pieńkos, Warszawa 1990, s. 33.

nowych kierunków i perspektyw w dyskursie tegumentologicznym. Średniowieczne intrologatorstwo zasługuje na szersze zainteresowanie w środowisku naukowym.

Bibliografia

- Oprawy gotyckie XIII–XVI wieku ze zbiorów toruńskich. Katalog wystawy w Muzeum Okręgowym w Toruniu, grudzień 2024–luty 2025*, katalog wystawy, opracowanie A. Wagner, współpraca M. Awianowicz, M. Czyżak, B. Madajewska, K. Nierzwiecki, Toruń 2024.
- Pomian K., *Zbieracze i osobliwości: Paryż–Wenecja, XVI–XVIII wiek*, przeł. A. Pieńkos, Warszawa 1990.